

Botka Ferenc

Nagy Lajos király – Arany János – a Toldi szerelme nyomán Itáliában

– Ne siess! – óvott Kabdebó Lóránt barátom, amikor negyedszázaddal ezelőtt arról beszéltem neki, hogy végre, ez egyszer Olaszországba is eljutok. – Ne siess – ismételte –, mindig oda fogsz visszavágni.

Igaza lett.

Az első találkozást követően feleségemmel már csak ide kíváncsoztunk vissza; évről évre itt töltve szabadságunkat.

Soroljam indokainkat? Azért, mert az ország... derűs, barátságos, napfényes, színes, harmonikus, mozgalmas, kultúránk egyik bölcsője, zsenikben, művészi tehetségekben gazdag; éghajlata lágy, tengervize simogató; lányai, asszonyai vibrálóak és vonzóak, férfiai magabiztosak s természetesen hódítóak, a gyerekek hangosak (de még mennyire!), ám a hangerőt egészség, vidámság s jó adag huncutság színezi; hogy ezek között az emberek között az élet nem eseménytelenül folydogál, mozgásuk gyors, néha színpadias, s még az is mulatságos, ahogy néha széles gesztusokkal veszekedni kezdenek; hogy együtt mindez vonzó, szépséges vagy netán csodálatos, ezt már le sem igen merem írni. Nemcsak mert némelyik jelző elkoptatott, de felsorolásom is lassan stílusgyakorlatnak tűnhet...

...valamikor öt éve történt. Azelőtt sem tagadtam meg ezeken az utakon irodalomtörténeti hivatásom. Déry Tibor életműve kapcsán sorra kerestem fel szerzőm olaszországi útjainak színhelyeit: Perugia egykori külvárosát, s abban az egykori Maiotti-villát, ahol 1926 során meghúzódott és *Az óriáscsecsemő* című dadaista drámáján dolgozott; Assisi emlékhelyeit, amelyek „beépültek” az oda tett „zarándokutat” megörökítő hosszú költeménybe (*700 éves Szent Ferenc vagy az Assisi-film*); Caprinak azt a kis szállodáját, ahova 1928-ban visszavonult, hogy az első és egyetlen – s csak töredékként fennmaradt – magyar nyelvű szürrealista regényt fogalmazza (*Az X. –ik emeleten*). S természetesen elzarándokoltam a milánói Szent Ambrus-bazilikába, ahol *A kiközösítő* című regényének főszereplője nyugszik, nemkülönben Rómában, a Szent Kelemen-templomba, amelynek a milánói érsek életét idéző freskóiból (Masolino munkája) ihletet/erőt merített. S az már csak ráadás, hogy kutakodásaim és a helybeliek útbaigazításával ráakadtam a Pisa közelében fekvő Camaiore egyik erdei zugában arra a magánüdülőre (a frankfurti Fischer Kiadó tulajdonosáé volt, ő ajánlotta fel Dérynek több havi alkotóházul), ahol *A kiközösítő* első fejezetei megszülettek.

Ezek azonban csak afféle szorgalmi kiegészítések voltak kisebb-nagyobb részfeladatokhoz. Öt éve valami olyan feladatot kerestem, amely általánosabb vonatkozású, s irodalomtörténészként még szorosabban kötne össze e szeretve tisztelt országgal. Olyan munkát képzeltem el, amelyben köszönetem és hálám is kifejezhetném az élményekért, amelyekben itt-tartózkodásaim/itt-tartózkodásaink során részesei lehettünk.

Ilyen körülmények között merült fel bennem ifjúságom meghatározó emléke, Arany János *Toldija*. Nem is a kötelező olvasmány, hanem a trilógia középső része, amelynek olaszországi csatajelenetei, Nagy Lajos bosszúhadjárata hosszan izgalomban tartotta képzeletem.

Most végigjárhatnám színhelyeit.

De lenne-e értelme? Arany János közismert betegségének (és anyagi lehetőségeinek) foglya volt. Soha nem járt Olaszországban. Otthonából legfeljebb Karlovy Vary/Karlsbad gyógyvizeihez mozdult ki.

Mi értelme lenne annak, hogy elmegyek, mondjuk, Sulmonába, az egyik első ostrom színhelyére, kézbe venném a *Toldi szerelme* szövegét – és megállapítanám, hogy a helyszín köszönőviszonyban sincs a leírtakkal. Nem szólva arról, hogy az „ő” hadjárata eleve valami egészen más, mint ami a valóságban történt. A két hadjáratból egyet csinált, és azt is a saját elképzelése szerint mozgatta térben és időben.

Ezt már természetesen csak akkor fogalmaztam meg ilyen élesen magamban, miután ismételtelen kézbe vettem Arany szövegeit. – S azok fellázdáltak az én fantáziátlan, mondjuk ki: primitív elképzeléseim ellen.

Az elgondoltnak az ellenkezője történt. Ismét Arany mondatainak a varázsa alá estem. Egyre izgatottabban faltam a sorokat. De most már nem afféle „igazságtevőként”, aki a „valóságra” és a tényekre hivatkozva tenne kérdőjeleket megoldásai mögé. Egyre inkább az kezdett izgatni: ha „tette”, miért épp úgy tette? Nem járt ugyan Olaszországban, de gondosan kidolgozott térképek álltak rendelkezésére. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában szinte minden forrás, hiteles összefoglalás a rendelkezésére állt – és mint az eposz jegyzetei is bizonyítják: gondosan végigbújta őket.

S akkor?...

Igen, akkor vegyük végre tudomásul, hogy ő nem történelmet kívánt kompilálni, hanem – irodalmi alkotást, amely átvesz néhány adatot a régi forrásokból, de azokat a maga, a mű logikája szerint használja. S teszi ezt annak ellenére, hogy a „hitelesség” és a „korhangulat” kedvéért lépten-nyomon mindenféle idézetcskével igyekszik a saját igazát alátámasztani.

S tette ezt már akkor is, amikor a *Toldiját* 1846-ban létrehozta.

Vajon miféle hajszálnál is vékonyabb kapcsolat mutatható ki Toldi Miklós valóságos történelmi személye és Ilosvai Selymes Péter „csácsogásai” között? S miként tételezhető fel, hogy szerzőnk háromszáz évvel korábbi forrását kívánta volna – a 19. század költői eszköztárával – tovább vinni, „elmélyíteni” vagy „kibontani”?

Költői kérdések. Egyértelmű, hogy ez eszébe se jutott. Vörösmarty Mihály nyomán valami olyannal szerette volna megajándékozni a magyar irodalmat, ami – az ismert okok miatt – hiányzott történetéből. A *Zalán futásában* Vörösmarty Mihály a soha nem létezett nemzeti eposzt kívánta megteremteni – egy soha nem volt mitológia „segítségével”. Arany pedig ezt követően olyan nemzeti/népi hőséneket, amelynek szintén nem volt reális előzménye, de valamiképpen rokona, párhuzama lehetne a szomszédos szerb nyelvterületen épp a közelmúltban összegyűjtött, a törökellenes csatákat vívó Márk királyfi – guzlával kísért – énekeinek.

Petőfi Sándor *János vitéze* idejében jött ahhoz, hogy *népköltői* hangvételt megtalálja; szemlélete azonban annál földönjáróbb volt későbbi barátjánál, hogy megelégedett volna a mese légies világával. Ezért vált kincské kezében Ilosvai Selymes Péter döcögő zöngeménye, mert nyersanyagot kínált neki egy „reálisabbnak” tűnő, de mégiscsak félig-meddig népmesei történethez, amely ugyanakkor számos részletében szervesen kapcsolódott a lovagi költészet fordulataihoz, szellemiségéhez.

A történet ismerős. Az országos siker jótékonyan táplálta Arany költői ambícióit. Hamarosan, 1847–1848-ban, hozzálátott és sikeresen befejezte a *Toldi estéjét*, amelynek alapanyagát szintén Ilosvaitól kölcsönözte.

S egyszer csak elhangzott az ugyancsak ismert felhívás: „*ha a fejét és lábát megcsinálta, írja meg a derekát is...*”

Igen ám, de miből?

Maga Arany János számol be róla a lassan készülő mű közel harminc évvel későbbi előszavában, hogy a *Toldi* és a *Toldi estéjével* gyakorlatilag kimerítette az Ilosvai Péter adta forrás szinte minden használható elemét. Maradt ugyan még három motívum, az ő szavaival: „*a nagyon mesés prágai kaland, az özvegygel való komikus jelenet, meg a sírrablás alávaló bűnténye*” – amelyek egyáltalán nem mondai hősének, hanem egy nagy erejű, kötekedő, sőt fékezhetetlen, s bizony esetenként a nőket is molesztáló suhancnak a képét mutatják. Hozzájuk se nyúlt hosszú évekig.

Volt azonban még a fentinel is nagyobb akadály, amelynek feloldása szinte reménytelennek látszott. Az még hagyján, hogy hőse helyenként úgy nyilatkozott, hogy az ő felesége nem asszony, hanem kard, vagy hogy a családot „különcnek” tartotta. A megoldatlannak látszó csomót maga Arany kötötte elbeszélése fonalára, amikor a *Toldi* befejezésében kijelentette:

„*Soha nem bántá még nyíla szerelemnek,
Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága:
Azután sem lépett soha házasságra.*”

Akkor tehát se forrás, se életanyag. Olyan „gúzst” kerekített magának, amelyben kilátástalannak látszott táncot kezdeményezni.

Vagy mégis?

A jelek, a későbbi versekhez fűzött „lábjegyzetek” arra engednek következtetni, hogy a *Toldi estéjének* lezárása után Arany a fentiek ellenére szorgalmasan és rendkívül tudatosan vette sorra azokat a történelmi munkákat és forrásokat, amelyekből ismereteket – főleg hangulati elemeket – meríthetett Nagy Lajos korára, háborúira, legfőképpen azonban arra a két nápolyi hadjáratra, amelyek testvére, Endre meggyilkolásával függték össze. A lista egy történész számára is példamutató: kézbe vette Thuróczi János magyarok történetének kronológiáját, Küküllői János Nagy Lajos koráról való feljegyzéseit, a Dubnici krónikát, Oláh Miklós Magyarországról szóló „compendiumát”, a Mátyás király által hazánkba hívott Galeotto Marzio nagy ívű munkáját, vagy a reformkor alapműveit, Budai Ferenc háromkötetes Polgári lexikonát Magyarország históriájáról, illetve a német Fessler Ignác 1815-ben kiadott tízkötetes – pletykákkal is fűszerezett adatgörgötegét a magyar múltról (*Die Geschichte der Ungarn...*, Leipzig).

Közben a tolla sem nyugodott. Kísérletei, amelyeknek utóbb a *Daliás idők* címet adta, azt mutatják, hogy a kortársaktól kapott feladat, a „derek” formába öntése, tartaléklángon égve ugyan, de időről időre fellobbant és fénybe borított egy-egy részletet. Jegyezzük meg: anélkül, hogy azok között valami szerves összefüggés alakult volna ki.

Vegyük szemre Rozgonyi Piroska alakját, akire Nagy Lajos király „országjáró” kalandozása során figyelt fel, mint Rozgonyi Pál takaros eladó lányára. A király fejében megfordul: milyen jól egymáshoz illenének vitézével, Toldi Miklóssal. S rögvést lovagi tornát szerveztet Kesziben, amelynek „díja” maga Piroska. Hősünk azonban – a már említett okok miatt – vonakodik a harctól. Közben azonban Piroska pillantása felgyújtja szívét, s amikor megtudja, hogy Piroska egy cseh vitézé lenne – a már megtörtént „eredményhirdetés” ellenére –, nekiront, harcra kényszeríti és elveszi életét.

Megvan a konfliktus – de csak a királlyal, aki megdühödik Toldira, mert az tettével megszegte a lovagi törvényt. Az azonban kegyvesztettségét nem veszi túl komolyan. Úgy véli, „csak” idő és alkalom kell a bocsánathoz. A lényeg, hogy Piroskával egymásra talál-
tak. – Folydogálnak Arany gyönyörű sorai, de semmi közük sincs a *Toldi* befejezésében jelzett bejelentéshez. Abba is hagyta az 1849 és 1853 között írt hét éneket. (Hangvételük ott folytatódik, ahol a *Toldi estéje* befejeződött; az elbeszélés lélegzetét követő énekek hossza is nagyjából megegyezik a kezdetekkel.)

Nem telik sokba (1853 és 1855 között), szerzőnk újra előveszi Toldit és Piroskát. Ezúttal hőse már beszáll a küzdelembe, igaz, csak virtusból – és a Piroskával váltott tekintet nélkül. Egy kétbalkezes társa, Tar Lőrinc vértjében nyeri meg a tornát. Ám amikor megismeri és megszereti a küzdelem tétjét, Arany Jánosnak ismét megesis rajta/rajtuk a szíve. Még akkora konfliktus se támad, mint az előző változatban. A „felek” megegyeznek. Toldi még aznap eljegyzi Piroskát, Tar Lőrinc viszont kárpoztólásul megkapja Toldi unokahúgának, Toldi György lányának, Etelkének (ekkor még ezt a nevet kapta) kezét.

Újabb zsákutca.

Viszont látványosan lépett előre a nagy műhöz szükségeltető téma: az olaszországi hadjárat. Míg az első változatban a Nápolyból érkezett hír, Endre meggyilkolása, érzelmileg megrázza ugyan a királyt, de nem váltja ki benne az azonnali cselekvést, a bosszú vágyát. Anyjára, Erzsébet királynőre jut az a feladat, hogy felrázza őt és tapintatosan ráve-
zesse testvéri „kötelességére”.

Ezzel szemben e második változatban Nagy Lajos már tette kész. Mi több, a hír elterjedtével a bosszú országos, sőt nemzeti ügyé válik. A harcba szólított nemesség Rákos mezején gyülekezik – s ebből Arany már egy eposzba illő seregszemlét kanyarít.

Látványos előlépésként az előadás hangvételében is halványulni kezdtek a népi-mesei elemek, s egy higgadtabb előadásmódnak adtak helyet. – Mindhiába. Továbbra is hiányzik a részletek egybetartozását biztosító epikai erő, amely magába foglalná a Toldi szerelmi életében be nem következett konfliktust, s amely ugyanakkor biztosítaná a magánélet jelenlétét a széles történelmi mozgások között.

A negyedik énekkel ez a nekifutás is kifulladt.

Tíz év következik, amelyek messze vitték költőnket a Toldi témájától. Csak az „eposz” műfajára tekintve: Nagy Lajos koránál sokkal mélyebbre tekint a történelem kútjába; még Vörösmartynál is mélyebbre – a hun mondanakörbe. Számba veszi a szóba jöhető világirodalmi előzményeket – az *Edda daloktól* az *Ossziánon* keresztül a *Niebelung énekig*, amely tartalmát tekintve közvetlenül is érintkezik terveivel. De újraolvassa Homéroszt, Vergiliust, elmélyül Dantében, Aristo és Tasso „műeposzaiban”, az *Eszeveszett Lórántban* és a *Megszabadított Jeruzsálemben*, s természetesen a magyar elődök, Zrínyi és a könnyű szavú Gyöngyösi szövegeiben.

Megszületik a *Csaba királyfi*, részben a *Buda halála* is, de a megálmodott trilógia nemzünk előtörténetéről fájdalmas töredék marad.

1863-tól vissza-visszatér a *Daliás idők* néhány részletének újrafogalmazására, kiegészítésére. A végső érzelmi lökést Toldi „derekának” a tovább folytatásához és a hős hiteles szerelmi konfliktusának a megtalálásához 1865, Arany lányának, Juliskának a váratlan halála adta. A tapintatlan kutató úgy érzi, hogy ez a megrázó veszteség, az élet pusztító erőivel való szembesülés volt az élmény, amely mintát adott költőnknek ahhoz, hogy kedvenc hőseit is végzetes konfliktusba kényszerítse.

Az a bizonyos lovagi torna Piroskáért a harmadik változatban már nyomasztóan folytatódott. Toldit hiába rázta meg Piroska tekintete, tartja magát „lovagi szavához” – és átengedi Tar Lőrincnek a megszeretett ideált.

Piroska elájul, amikor a győztes lovagja felfedi sisakját, s mögüle nem Miklós, hanem Tar Lőrinc tűnik elő, de ő sem tesz semmit, tartja a szemérem és a „becsület”. Egyetlen reménye az idő. Az esküvőig talán még történhet valami a királyi udvarban.

Történik is. Szerzőnk mégiscsak előveszi Ilosvai Selymes Péter lomtárából a korábban használhatatlannak ítélt prágai kalandot, amely a készülő új változatban lényegében egyetlen célt szolgált kezében: hogy az önérzetében megsértett és a cseh király meglec-kéztetésére készülő Nagy Lajos személyes testőrként maga mellé rendelje Toldit – s így elszakítsa őt Piroskától. (Kizárva annak a lehetőségét, hogy a két szerelmes valahogy mégis szót értsen egymással.)

A történet folytatódik Prága furfangos bevételével s azzal az Ilosvaitól átvett kép-telen jelenettel, amelyben Toldi maga kényszeríti hódolásra a cseh királyt és a hét választófejedelmet. Ám a „lényeg” ezután történik (s ez már nincs benne Ilosvaiban!): hősrünk a hazaútban lemarad a seregtől, s a *Toldi* tizenegyedik énekében megölt cseh vitéz utódai törbeccsalják és tömlöcbe vetik. S így nem térhet vissza a többiekkel Budára.

Piroska hiába keresi/keresteti őt. Ősz atyja makacs unszolására reményvesztve és enge-delmesen elvállalja az áldozatot: hozzámegy Tar Lőrinchez, hogy a király által fiúsított feleségként reményt adjon a Rozgonyi név továbbörökítésére.

(Szegény Piroska! Akaratlanul is Vörösmarty Mihály *Szép Ilonkájának* zárószorai merül-nek fel bennem:

*„Hervadása liliomhullás volt,
Ártatlanság képe s bánaté,” –*

mint ahogy a *Daliás idők* kezdő éneke – a király rangrejtve tett látogatásával, a kúria magányos gazdájával és érintetlen szépségű lányával – a maga egészében is a nagy előd történetének utánérzése és újraírására emlékeztet.)

A konfliktus kiélesítése Toldi hazatérte után történik: nem csupán azzal, hogy az szembesülni kénytelen a megkötött házassággal, hanem elsősorban a Tar Lőrinc vacso-rameghívását követő eseménysorral; amelyet Piroska egy nem túl ártatlan célzása, majd az érte kapott arculütés indít, s a Toldi haragjától megfélemlített férj elmenekülé-se lendít tovább. A kettesben maradt szerelmesekben nem várt erővel lobban fel a vágy – s az egyesülés lehetősége. Piroska azonban egyetlen szemvillanás alatt belátja, hogy ez már lehetetlen. Esdő szavai: *„Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!”* egyértelműen jelzik kapcsolatuk kilátástalanságát az adott társadalmi elvárások között. Az ő részéről a *női becsület*, szerelme részéről pedig a *lovagiasság* szóval jelezve a korlátokat.

A lovagi szabályok korábbi megszegése egyébként már eleve megpecsételte Toldi sor-sát. A megfélemlített férj ugyanis Nagy Lajoshoz futott védelemért, és beszámolt az egy-kori lovagi torna során elkövetett szerepcseréről. A király ítélete kemény és egyértelmű: indoklása szerint a „panaszos” jogtalanul és csalással jutott feleséghez, Toldi pedig része-se, sőt kezdeményezője volt egy, a lovagi magatartással össze nem egyeztethető „csíny-nek”, ezért mindkettőjüket kizárta a lovagok sorából, s ugyanakkor – életet veszélyeztető bosszúvágya miatt – parancsot adott utóbbi elfogatására.

Ez azonban még nem a mélypont, sem a két szerelmes emberi/érzelmi kapcsolatában, sem Toldi társadalmi süllyedésében. A végkifejlet ismert. A sértett párbajra kényszeríti, megöli Lőrincet, majd végbúcsúra indul a gyilkos hír nyomán tetszhalottá merevült Piroska ravatalához. A sziklasírban az Toldi csókjai nyomán visszanyeri öntudatát, de – hallva látogatójának menekülésre és „új életre” hívó szavait – már nemcsak helyzetük kilátástalanságára, de az arra rátelepedő gyilkosság bűnére is rádöbben. Felindulásában megátkozta társát, de egyben önmagát is.

Ami ezután következik, az már csak társadalmi „ráadás”: az ismét eszméletét veszített Piroska sírját két tolvaj kirabolja, s a rablást Toldira fogja, aki ilyenformán már országos és egyházi átokkal is sújtott, törvényen kívülivé válik.

(Ez utóbbi lépéssel sikerült Ilosvai utolsó – és korábban használhatatlannak minősített – motívumát is felhasználni; igaz, az eredetihez képest gyökerében megváltoztatott, s ellenkező előjelű formában.)

A végkifejlet valódi hozadéka azonban elsősorban annak a feladatnak a teljesítése volt, amely – érzelmileg és lélektanilag is hitelesen – igazolta a *Toldi* befejezésének már idézett tételét hősünk ridegségéről és a női nem iránt való elidegenedéséről.

Most már csak azoknak a feltételeknek a megteremtése volt hátra, amelyek nyomán Toldi majd újra „kiérdemli” Nagy Lajos kegyelmét és visszajuttatja őt a királyi udvarba. Hiszen a trilógia befejezése, a *Toldi estéje* eleve ebből az állapotból, a férfikor tartós udvari szolgálatából (illetve annak megszakadásából) indult.

Ezért volt Arany Jánosnak szüksége még további hat énekre és azokban az olaszországi hadjárat kalandjaira.

Elnézést e helyén odavetett kijelentésért. Igazat mond ugyan, de a benne felvetett feladat kidolgozása legalább olyan buktatókkal és nehézségekkel járt, mint az elbeszélő-költemény első része.

Mint jeleztük, az olaszországi hadjárat gondolata már a *Daliás időkben* is felvetődött, de még nem rendelkezett epikai súllyal, szereppel. Ezúttal már nem volt hiány benne. A gondot a téma történelmileg „hiteles” kidolgozása adta – és benne azoknak az imént említett helyzeteknek a kialakítása, amelyek között Toldi megjelenhetett a vezeklő szerepben.

Az utóbbival kezdve: Ilosvai adomáit kimerítve Arany teljesen magára maradt: új epizódjait – az ő szavait kölcsönvéve – már majdnem kivétel nélkül „saját ujjából kellett szopnia” bocsássuk előre, ragyogó fantáziával és biztos valóságérzéssel.

A téma „hiteles” megközelítése sem volt könnyű. Előkészítéséhez tartozott a korábban már felsorolt források és korabeli történelmi összefoglalók újraolvasása; az utóbbiakat kiegészítve Szalay László, illetve Horváth Mihály *Magyarország történelme* (azonos) című munkáival (előbbi 1852, utóbbi 1860–63). Mindketten számos olasz forrást is felhasználtak, így Dominicus de Gravina 25 kötetes szintézisét, illetve Giovanni Villani 1857–1858-ban, Triestben kiadott krónikáját, amelyek a korábbiaknál közvetlenebb és szélesebb részletekkel szolgáltak az anyaggyűjtéshez.

Ismételten szeretném azonban aláhúzni, hogy Arany nem kívánt a források rabja maradni. Adataikra (ugyanúgy, mint saját korának „adataira” az időszerű kérdéseknek hangot adó költeményeiben) kizárólag mint hangulathordozó nyersanyagra volt szüksége, amelyből egy új, általa teremtett költői világot alakított ki – természetesen a mű alapeszméjéhez és az azt megjelenítő szerkezethez igazodva.

Alkotómunkájának érzékeltetésére szembesítünk néhány eposzi szereplővé emelt történelmi személyt azzal a képpel, amelyben azok a *Toldi szerelmében* megjelentek.

Elsőként az Anjoukról. A családfa ága-bogaitól eltekintve elégedjünk meg a legfontosabbakkal. Elsőként az Árpád-házból származó Mária királynő alakjával, akit feleségül adtak a szicíliai-nápolyi királyságban uralkodó Anjou-dinasztia jeles képviselőjéhez, II. vagy Sánta Károlyhoz. Az ő unokája volt Róbert Károly (Nagy Lajos apja), aki – az Árpád-ház kihalását követően, nápolyi segítséggel – elnyerte a magyar királyi trónt, s uralkodásának harmincnégy éve alatt az országot európai szerepbe emelte. Hatalma tetőpontján vetődött fel benne a gondolat a nápolyi és a magyar királyság egyesítéséről; s ennek első lépéseként rávette – a nála több mint húsz évvel fiatalabb – nagybátyját, Róbert (fiú örökös nélküli) nápolyi királyt, hogy egyezzen bele fia, Endre herceg és lánya, Johanna

házasságába. (Akiik ugyan unokatestvérek voltak, de ez idő tájt az Anjou-éknál a hatalom átörökítésének ez a módja megszokott és általános volt). Azt remélve ugyanis, hogy a rokon halálát követően Endre egyenrangú uralkodótársa lesz feleségének; a többi pedig a „férfiak” dolga lesz.

A hatéves gyerekként Nápolyba küldött Endre és a nála egy évvel idősebb feleség, Johanna – tizenhat, illetve tizenhét éves, amikor az atya, Róbert király 1343-ban elhunyt. Ám az volt annyira ravasz, hogy végrendeletében – ígéretét megváltoztatva – koronáját egyedül és kizárólag lányára ruházta, kizárva így férjét a hatalomból. Endrének meg kellett elégednie a hercegi címmel. Ezt követően hosszú diplomáciai huzavona kezdődött Nagy Lajos és a nápolyi koronát jóváhagyó pápa között – Endre „egyenjogúsításáért”, amelynek végén (több mázsa magyar színarany segítségével) úgy tetszett, Endre „társuralkodóként” mégis koronához jut. Ám röviddel a kitűzött ünnepek előtt – a Nápoly közeli Aversában – összeesküvés, illetve gyilkosság áldozatául esik.

Ki állt a történetek mögött? Csak az újabb kutatások valószínűsítik, hogy nem a hatalmát féltő feleség, hanem az Anjou-ház egy Bizánccba szakadt tagja, aki így akarta befolyását Nápolyban megerősíteni.

Bűnbaknak azonban – legalábbis Magyarországon – a köz vélekedése Johannát kiáltotta ki, hiszen közismert volt rosszul sikerült házasságuk és egymástól erősen különböző természetük. Johanna látványosan vonzódott a Boccaccio tollára való „színes” s nem éppen jámbornak mondható udvari élet iránt. Endrét viszont taszította a fény és a csillogás. Puritán gondolkodását ráadásul tovább erősítette a „neveléséről” gondoskodó, Magyarországról hozott ferences, Róbert barát.

A két fiatal kapcsolata azonban mégsem lehetett reménytelen, hiszen a gyilkosság időpontjában Johanna hat hónapos terhes. Ha újabban felmerültek is köztük élesebb ellentétek, annak kétségen kívül Endre volt az oka, aki félreérthetetlenül tette: hatalomra kerülve kemény kézzel megrendszabályozza az udvar erkölceit.

Endre meggyilkolása az 1345. szeptember 18. és 19. közötti éjszakán történt Aversában, egy városon kívüli kolostorban, ahol a királyi párt elválasztották kíséretétől. A férjet éjféltáj felébresztették, majd kihívták a közös hálószobából. A folyosón dulakodás kezdődött, melynek során támadói leteperték, zsineggel megfojtották, s holttestét átdobták a kolostorfalakon.

E hír vételét követően két teljes év telik el. Ezalatt – még 1345-ben – megszületik Endre árvája, a kis Martell Károly, s ezt nagybátyja, Nagy Lajos (aki időközben feleségül vette Luxemburg Margitot) – a nápolyi trón egyetlen törvényes várományosának nyilvánítja. Közben más ügyekben is csak intézkedik: a pápai udvarban megteszi a megfelelő diplomáciai lépéseket öccse gyilkosainak a megbüntetése érdekében; s egyben tiltakozik Johanna és (másik) unokatestvére, Tarantói Lajos tervezett házassága ellen. A házasság 1346-ban mégis megkötetik, s Johanna, hogy tovább erősítse nápolyi hatalmát, sógorát, Durazzo Károlyt összeházasítja – hajdan Nagy Lajosnak ígért – húgával, Máriával.

Királyunk továbbra is kivár. Visszatartja sikertelen dalmáciai hadjárata Velence ellen, s csak 1347 elején kezdi meg új katonai vállalkozásának előkészületeit. Előhadait már májusban útra bocsátja, maga azonban csak november elején indul (több mint két évvel a gyilkosság után). Lassan és óvatosan halad Stájerországon és Észak-Olaszországon át, majd Verona, Bologna, Rimini érintésével megérkezik L’Aquilába. (Ekkor már karácsonyt ünnepelték.) Kis és fegyelmezett sereggel indult, azzal a meggondolással, hogy útközben zsoldosokat fogad fel, s ráveszi Nápoly-ellenes olasz szövetségeseit, hogy csatlakozzanak vállalkozásához.

Ennyit vázlatosan az előkészületekről. Lezárásukkor mondjuk ki egyértelműen, ami az elmondottakból részben már egyébként is kiderült: a hadjárat indítéki vitathatatlanul a hatalmiak voltak: piciny unokaöccse „királyságának” a védelmét Lajosunk valójában csak ürügyül használta fel arra, hogy megtegye az első lépéseket az apja által megálmodott magyar-nápolyi birodalom katonai úton történő megalapozásához.

És most vegyük kézbe Arany szövegét! Nem azért, hogy „anakronizmusait” a fejére olvassuk (mint ahogy azt újabban néhányan tették), hanem hogy – a többé-kevésbé szabadon kezelt tények átrendezésének rendjére támaszkodva – megismerjük szerzőnk alkotómódszerét és írói/költői szándékát.

Áttekintve a hetedik énekben elmondott eseményeket – mindenekelőtt a Nápolyból érkezett hír vételét és az általa kiváltott érzelmeket, amelyek *azonnali* cselekvésre indították a királyt (és az országot) –, jól érzékelhető, hogy Arany teljes egészében kizárja látóköréből a történések anyagi-hatalmi vonatkozásait. Az egész nápolyi hadjáratot egyetlen erkölcsi/érzelmi indítékra építi, a bosszúra, Johanna „megbüntetésére”.

E szándék hitelességének és jogosságának az igazolásául Johanna szomszédját és szándékait/tetteit is a valóságosnál sötétebbé alakítja. Intrikus és kéjszár szomszédot csinál egy kétségtelenül könnyű erkölcsű és felelőtlen, de semmiképpen az erkölcsi fertő mélyére taszított személyből. A költő szerint viszont gyerekkel a méhében fonogatja azt a zsinetet, amellyel majd férjét megfojtatja, s a gyilkosságot követően nyomban feleségül megy – a szeretőjének nyilvánított – Taránti Lajoshoz. (Olvassuk csak el újra azt a balladaszerű betétet, amelynek indulószövegére meneteltek L’Aquila felé a magyar harcosok!)

Az erkölcsi felháborodás és a felkorbácsolt indulatok állnak a budai polgárok, de a nemesség magatartása mögött is, akik egy egész ország elleni merényletként élik meg a királyi házat ért sérelmet.

Ezek az események tovább tágítják azt a képet, amelyet a költő Nagy Lajos koráról, a király és népe közti viszonyról kialakított, s amely szintén egyetlen érzelmi okra, az idealizált s a szigorú feudális alárendeltség tudatán nyugvó hűségre van leegyszerűsítve.

A társadalmi magatartásnak ebben az egynemű közegében mozognak mindvégig a mű szereplői; viselkedésükbe némi változatosságot mindössze az visz, hogy annak a jelképes piramisnak ki-ki melyik szintjén áll. A magasabban állók tetteit a lovagi, az alsókét a népi/népies szellem színezi.

A feudális király és a „népe” közti idealizált kapcsolat, illetve a hazai társadalmi állapotok harmonikusra egyszerűsített képével költőnk létrehozta azt az emelkedett eposzi légkört, amelyben a maga teremtette cselekményt kibontakoztatta.

A történések e tudatos leegyszerűsítésével függ össze Aranynak az a költői leleménye is, hogy Nagy Lajos két, egymástól időben élesen elváló hadjáratát művében egybeolvasztotta. E költői fogás: a „tények” és azok „égi másának” a kialakítása újabb lehetőségeket kínál ahhoz, hogy testközelből kísérhessük figyelemmel Arany munkamódszerét.

Lássuk előbb a „tényeket”.

Mint már említettük, az első hadjáratra 1347 végén került sor. Nagy Lajos szárazföldön közelítette meg a Nápolyi Királyságot. A katonai összecsapások 1348-ban kezdődtek Capua környékén. A magyar sereg szinte ellenállás nélkül haladt az ország belsejébe, s Nagy Lajos rövidesen bevonult Aversába. Itt gyorsított úton kivégezteti Endre meggyilkolásának vélt fő bűnösét, Durazzo Károlyt, majd február közepén Nápolyt is meghódítja. (Johanna és férje közben Marseille-be menekült.)

Önbíráskodása és a katonáinak fosztogatása miatt azonban a közhangulat ellene fordult. Ezért felvéve a Nápoly királya címet, május végén helytartót nevezett ki a város élére s hazaindult. (Endre fiacskáját, a kis Martell Károlyt még februárban Magyarországra vitette, ahol azonban néhány hónap múltán elhunyt.)

Az elkövetkező két év váltakozó eredménnyel járó harcokkal telt. Johanna és férje – pápai segítséggel – visszatért Nápolyba, és Tarantói Lajos sorra hódítja vissza a királyság várait, városait. 1349-ben nagy Lajos erősítésül Olaszthonba küldi Laczfi István erdélyi vajdát, s most ő veszi újra kézbe Capuát, Aversát, a fővárost és a keleti tartományokat. Ám – utánpótlás híján – nem tudja őket megtartani. Az év végén ő is visszatér Magyarországra.

Nagy Lajos nem nyugszik bele a veszteségbe, s ezért 1350 áprilisában ismét erőt gyűjt, hogy visszahódítsa és megtartsa a már egyszer elfoglalt országot. Ezúttal nem szárazföldön, hanem az Adrián érkezik, elfoglalja Apulia kikötőit, majd Canosa és Aversa sikeres ostromait követően ezúttal is bevonul Nápolyba.

Ám az időközben bekövetkezett események meggyőzik arról, hogy a Budától 1500 kilométerre fekvő királyságot – a kor technikai adottságai között – képtelen megtartani, különösen a pápa ellenében. Aki ugyanis félt Nagy Lajos növekvő befolyásától, s ezért az engedelmes Johannát támogatta, és diplomáciai nyomással kikényszerítette a két fél közti békekötést. Ennek értelmében Johanna szinte teljes egészében visszakapta királyságát.

Ne habozzunk, s mondjuk ki világosan: a „magyar” Anjouk birodalmi törekvései és az értük viselt hadjáratok súlyos kudarccal végződtek. Nagy Lajos külpolitikája ezt követően más területek-országok felé fordult.

Arany János azonban művében egyszerűen nem vette (nem vehette) tudomásul a megtörténtekeket. Erkölcsi és érzelmi indítékok alapján indított harcait mindvégig a jelzett keretek között tartotta, s befejezésüket is úgy alakítja, hogy azt Nagy Lajos erkölcsi győzelemként élje meg az olvasó.

A következőkben – Arany János nyomán – lépésről lépésre követem/követjük Nagy Lajos e „büntetőhadjáratának” csatáit. Minden egyes állomásánál megállunk és megkeressük azt a történelmi nyersanyagot, amellyel költőnk építkezett, s a *Toldi szerelmének* magunkkal hozott szövegét újraolvasva megkíséreljük végigkövetni: hogy és mit használt fel abból.

S mint korábban említettem, ezt nemcsak gondolatban tesszük meg. Vállalkozó felfedezőként személyesen is felkeressük a hadi események színhelyeit, s egybevetjük azokat Arany megálmodott parnasszusi topográfiájával. Természetesen ezt sem a „leleplezés” szándékával tesszük, hanem hogy elzarándokoljunk ezekhez a képzelt, ám mégis valóságos helyekre, s a filologizáláson túlmenően eljátszunk a gondolattal: vajon mit láthatott belőlük az „igazi” hadmozdulatok során Nagy Lajos és az őt követő magyar katonaság.

S ha már rászántuk magunkat – félig-meddig turistaként is – erre a hosszú felfedezőútra, botorság lett volna kizárólag Toldira, illetve Aranyra figyelniük. Nyitott szemmel járva óhatatlanul szembesültünk a korábbi vagy későbbi korok emlékeivel – nem szólva a maiakról. Módjával erről is, arról is szót ejtek, de mindvégig csak egy-egy melléktétel terjedelmében.

S még egy gyakorlati kérdés: a helységneveket természetesen mai alakjukban használjuk. Arany János „népies” alakjait csak idézetekben említem.

L’Aquila

Az olaszországi hadjárat eseményei Arany elmondásában az Appenninek legmagasabb csúcsa, a Gran Sasso alatti L’Aquilában kezdődnek. (Költőnk e „húzással” eltekintett az északi tartományokon való átvonulás valamennyi részletétől.) Itt várta be Nagy Lajost a Hédervári Kont Miklós által vezetett felderítő dandár, amely nem sokkal a megérkezést követően harcba keveredett a nápolyi erőket vezető Durazzo Károllyal, s rövid összecsapás után megfutamtította őt.

A L'Aquilába érkező Nagy Lajos nem kezdeményezte üldözésüket. Előrelátó hadvezérként serege erőnlétére fordított gondot. Megvárta az utána érkezőket, az első heteket pihe-nésre és erőgyűjtésre szánta. (Eredetileg 1347-ben az események gyorsabban peregtek. Ám költőnk számára a gondos és megfontolt hadvezér képéhez és a hadjárat jelentőségének súlyának a megnöveléséhez hatásosabbnak látszott a leírt megoldás.)

És most váltsunk időt és képet. Megérkeztünk mi is – kitűnő autópályán L'Aquilába.

Magáról a városról mondjuk el, hogy egyike azon keveseknek, amelyeknek nincs római múltjuk. Az 1220-as évek végén „létesült”. Egyes források szerint Szicília és Nápoly akkori ura II. Hohenstauf Frigyes császár rendeletére, aki védelmi és biztonsági okból városba kényszerítette/terelte a környék falvait. Mások ezt az eseményt 99 település önkéntes elhatározásának mondják, s a kezdeményezést és jóváhagyását a pápai állammal hozzák összefüggésbe.

A város elnevezését illetően szintén két értelmezés kínálkozik. Az egyik a várfalak felül-nézetének madárra, sasra (olaszul l'aquila) emlékeztető alakjából eredeztetik. A másik, a település tövében fakadó forrásokkal, a „vízzel” (latinul aqua) magyarázza.

Egy bizonyos: 1350 táján, a magyar seregek megjelenésének idején már álltak falai, s északkeleti sarkát egy fellegvár is védte.

Húséges Puntónkkal délkelet felől közelítettük meg. Örömmel fedezve fel az egykori kaput és az onnan észak felé induló, ma is épségben álló várfalakat. Naiv elhatározással megkíséreltük őket körüljárni, de hamarosan kiderült, számos helyen beépültek az új házakba vagy elhordták építőanyagukat. Régi szépségükben és érintetlenségükben csak délen/délnyugaton, a vasúti állomás környékén bontakoztak ki újra előttünk, hogy elvezessenek egy olyan látványossághoz, amelyet hatszáz évvel ezelőtti vitézeink is láthattak. (Lehet, hogy nem pontosan ebben a formában, de mindenképpen a maival azonos helyen.)

Egy sajátos emlékműről van szó, immár a városfalakon belül (a helyiek röviden Riverának nevezik): egy négyszög alakban felállított forrás-sorral, amelynek csapjai az alakzat három oldalát tarkítják. Számuk pontosan 99, s vízüik egy körbekerülő – vagy U alakú – márványvályúba folynak.

E vízköpő fejek mindegyike egy-egy, a városba kényszerített (vagy oda önként csatlakozott) települést jelképez. Ha ugyanis közelebről vesszük szemügyre őket, kiderül, mindegyikük egyéni vonásokkal rendelkezik: különféle férfi- és női, netán szatír- vagy állatfejeket formáznak.

A létesítmény összképére tekintve: minden oldal mögé képzeljünk el egy 6–7 méter magas falfelületet, amelyet sakktáblaszerűen vörös és fehér négyzetek díszítenek. E színpadra emlékeztető alkotásra egy tágas „nézőtérrel” tudunk rácsodálkozni; s ennek végét díszes kovácsoltvas rács határolja.

Lenyűgöző látvány! A csend és a vízcsobogás költői keveréke.

S hogy némi prózai szint is keverjek a záróképbe: hajdan idejártak vízért a környék lakói, s a hosszú vályúkat az asszonyok teknőnek használva itt végezték el a nagymosásukat. Végül: képzeletünk elszabadulván látjuk vitézeinket is, akik a falakon kívülről idejártak reggel-este a lovakat itatni.

Kocsiba ülünk és lassan felevickélünk a régi központba, ahol ma is áll a város biztonságára ügyelő őrtorony, amelynek „elődjét” Nagy Lajos is láthatta. Állítólag 52 méter magas volt s egy 7 tonnás harang állt a csúcán. Magassága – az átépítések s egy földrengés következtében – ma jóval szerényebb, s a tetejét díszítő harang is csak jelképesen őrzi elődje emlékét. (Egy gyakorlati érzékű spanyol várkapitány ágyút öntetett abból.) A több száz éves hagyománynak így is eleget tesz: minden alkonyatkor megszólal és 99 ütéssel emlékeztet a hajdani egyesülésre.

A torony melletti épület az egykori városháza, itt székelt a város feje, a „kapitány”. Ma művelődési intézményeknek ad otthont.

A hozzá csatlakozó téren zajlik az élet. A járókelők nemigen figyelnek a közepén található életnagyságú (és magas márványtalapzatra emelt) bronzszoborra. „Ő” is, Caius Crispus Sallustius, a hagyományokra emlékeztet. A Krisztus előtti században született a mai város határában állt szabin Amiternóban. Ifjúkorában katona volt, Julius Caesar seregének tagja; annak soraiban lépte át a Rubicon folyót. Utóbb Rómában élt, Cicero bizalmasa lett – és politikai pályáját történetírással fejezte be. (Szobra, Cesare Zocchi munkája, 1903 óta áll a mai helyén. Száz évvel ezelőtt már a római hagyományok ápolása is előtérbe került.)

A város közepét átszelő Corso Vittorio Emmanuelen élvezzük az élénk forgalmat, megiszunk egy cappuccinót és elindulunk a hajdani fellegvára épült „spanyol” castellóba.

Az utca végén azonban egy tágas tér közepén csillogó szökőkút- és szoboregyüttes állít meg bennünket. Háromszintű vörösmárvány talapzatán két meztelen, érzéki szépségű női alak áll, a fejük fölé emelt és megbillentett edényből vastag vízszugár zuhog lábuk elé. A talapzatot fehér márványmedence veszi körül: északi felében szökőkutak sora borítja vízfelhőbe a hátteret, amelyet távolban az Abruzzói hegyek (nyáron is) hófödte gerince zár. (Nicola D’Antino munkája 1934-ből.)

Mondjam, hogy alig tudtunk elszakadni tőle?

Pedig várt az a bizonyos castello, amely a XVI. században, az egész Olaszországra nehezedő spanyol uralom idején nyerte el mai alakját.

Lépésről lépésre bontakozott ki előttünk hatalmas méreteivel és kifogástalan állapotával. E négy sarkán háromszög alakú bástya-„karmokkal” kapaszkodó monstrum tövében gyönyörködve tekintettünk le a hajdani várakozó pázsitjára és a több mint tíz méteres mélységből kiemelkedő falakra, amelyeknek egy-egy oldalhossza meghaladja a 130 métert. A fehér kőrengeteg ugyanakkor mégsem volt nyomasztó, mert hatalmas park vette körül, s a különféle fenyőfajták zöldje keretezte.

Egy kicsit pihenünk a várat körbekerülő sétányon, s közben a körútjukat járó két barátságos rendőrnek (ékes angolsággal) megkísérlem elmagyarázni: kiknek is a nyomán igyekezünk bejárni Közép-Olaszországot.

Nem terhelem az olvasót a belső vár leírásával. Elég, ha megemlítem – füvesített udvarát famatuzsálemek lombsátra borítja. Alatta szobrok és más műalkotások gyönyörködtek a szemet. A múzeumi részlegek közül is csupán az első emeleti egyedülálló, vallásos faszobor és oltárkép gyűjteményére hívom fel a figyelmet. Megálmodói itt gyűjtötték egybe a tartomány falusi templomaiból a 13–14. századi műalkotásokat, amelyek ugyan nem neves reneszánsz mesterek munkái, de épp „érintetlenségükkel”, a népművészet naivitását és báját tükröző stílusukkal kérnek helyet az olasz művészet történetében. Kitérítetett helyre állítva közülük a színes, festett faszobrokat. A tíz teremből álló gyűjteménynek egyetlen darabját említeném meg mégis: a 7. teremben kiállított és egy bizonyos Giovanni Bartolomeo dell’Aquino által 1480–1485 között festett szárnyas oltárt, amely Hunyadi János harcostársát, Kapisztrán Szent Jánost és annak legendás életét varázsolja élénk. (Szülő- és kultuszhelye, Capestrano egyébként itt található a közelben, még Abruzzo tartományban.)

Visszatérünk a várost átszelő Vittorio Emmanuelle sugárútra, amelynek déli részét már Corso Federico II-re keresztelték. Futó pillantást vetünk a mozgalmas piactérre, majd a Városi Park végén keletre kanyarodunk. Hamarosan kilépünk a városfalak közül és egy végtelennek tűnő zöld térségre érünk, amely hajdan maga kíváncsozhatott a több ezres magyar hadsereg táborhelyéül.

A háttérből már messziről élénk tűnik L'Aquila egyik vezető műemléke, a román stílusban épült és Collemaggionak nevezett bazilika, amelynek falai között – több, mint bizonyos – Nagy Lajos is megfordult.

Kisebb kitérő kér ezúttal magának helyet – egy furcsa remete szentről, Pietro Morronéről, aki Assisi Szent Ferenc kései kortársaként is jellemezhető (tizenegy éves volt, amikor Szent Ferenc 1226-ban elhunyt), s akinek L'Aquilának e városkapun kívüli mezején jelent meg álmában Szűz Mária, s egy arany lépcsősor tetején állva közölte vele kívánságát – egy tiszteletének szentelt kápolna építéséről...

S most ugorjunk néhány évet: az utóbb jámborságával országos hírvé vált Pietro Morronét az itt emelt bazilikában 1294 augusztusában – V. Celesztin néven – pápává választották. Majd néhány évvel később földi maradványait is e falak között helyezték örök nyugalomra.

Mit is mondjak e háromhajós templom-költeményről? Impozáns (és téglalap alakú) homlokzatába vidám mozgást varázsolnak a halványsárga alapra helyezett téglaszínű keresztalakzatok, tetszetős hátteret alakítva ki három kapujának és a felettük látható rózsablakoknak.

Belseje – hála a nemrégien elvégzett restaurálásnak – puritán dísztelenségében tárja fel az egymással egyforma magasságú hajók román kori tereit és a világosszürke kőfelületek titokzatos – a nap járását követő – fényjátékát.

Külön tanulmányt lehetne írni a rózsablakok csipkemintáiról, a bejáratok szobrairól és kapubületeiről vagy a bal oldali mellékhajóban látható 15. századi freskók madonnáiról. Beszámolóm keretei között azonban meg kell elégednem V. Celesztin pápa síremlékének/mauzóleumának a megemlítésével és egy szerzetessé lett Rubens-tanítványnak, Carlo Rutherdnak a jobb oldali mellékhajó oldalfalán végigfuttatott festménysorával, amely a pápa, illetve Pietro Morrone, az Abruzzói hegyekbe visszavonult remete életének, legendáinak kívánt „olvasókönyve” lenni: kisebb-nagyobb csodákkal, megszelídített és megmentett állatokkal, a szerzetesi lét hétköznapijaival.

Sulmona

Sulmona bevétele Nagy Lajos első hadjáratának közel a legjelentéktelenebb epizódja volt. Elfoglalását nem is a sereg, hanem az előhad végezte el, még jóval a király L'Aquilába érkezése előtt. Látványos várostrommá Arany János léptette elő azzal, hogy az eposzbeli hadművelet nyitányává tette. Azt állítva, hogy a vár megkerülhetetlen pont az Apuliai síkságra ereszkedő csapatok útjában. (Elfoglalását továbbra is Hédervári Kont Miklósrá bízta.)

További funkciót találva az eredetileg hangsúlytalan eseménynek: az ostrom leírását Arany arra használta fel, hogy „előzetesben” megismertesse az olvasóval a XIV. századi várívásosoknak – a puszkapor és az azt használó lőfegyverek alkalmazása előtti – technikáját; amikor az ostromlók kezében a nyíl és a dárda mellett legfeljebb primitív hajítógépek és faltörő kosok segítették az ellenfél puhítását, hogy nyomukban falnak vetett létrák, hágcsók, netán mozgatható fatornyok segítségével kíséreljék meg a várba való bejutást.

Sulmona felé közeledve a harcokat váratlanul háttérbe szorítva ismerős verssorok merültek fel bennem – több mint hat évtized mélységéből:

*„Ille ego qui fueram tenerorum lusor amorum...”
„Sulmo mihi patria est gelidis uberriimus undis...”*

Mint kisdíák hosszan izzadtam fölöttük, míg értelmük végül meg nem világosodott előttem:

*„Ki voltam én, a gyengéd szerelmes versek írója...”
„Sulmo, fagyos hullámokban gazdag – a hazám...”*

Ovidius Publius Naso disztichonjainak foszlányai ezek, amelyeket élete végén és meszsi száműzetésében vetett papírra, s amelyeket egy év múltán és szülőföldről kiutasítva, jaj de másképpen olvastam újra 1945 tavaszán!

Sulmo, Sulmona. A nyomtatott betűk – hála Arany János „számszeríjainak”, „bakológépeinek” és furfangos ostromszerkezeteinek – az abruzzói természetvédelmi terület sziklaóriásait követően – lassan valóságos látvánnyá álltak össze előttem/előttünk.

Ipari épületek, gyárak kezdenek sokasodni, amelyek jó része a szerelem játékos költőjének a nevével igyekeznek bizalmat kelteni maguk iránt. Gondolta volna valaha szegény száműzöttünk, hogy valamikor egy csokoládégyár (igen, az Ovidius-csokoládégyár!) termékeit fogja népszerűsíteni?

Hagyjuk azonban a moralizálást. Keressük meg inkább azokat a bizonyos falakat, amelyek megvétele annyi vért és izzadságot kívánt. Ám hiába igyekszünk.

Pedig a helyek s a Torrente és a Gizio folyók közé szorított város térképe egyértelműen várfalakat mintáz.

Végül mégis akad valami. A település északkeleti sarkán váratlanul előbújik egy hajdani bástya, természetesen házfalak közé szorítva. És végül a régi városkapukat is megtaláljuk, kissé átalakítva ugyan, de mégis a régi formájukban. A délre nyílt itt is Nápolyinak nevezik és restaurált falába egy eredeti Anjou-címert is beillesztettek.

Innen déli irányból indulunk a központ felé, amely kárpótol a hosszú keresgélésért. Festői piactér előtt állunk, többszöröse L'Aquilaiének.

Néhány pillanat múlva a távlatok és a méretek magyarázatát is megtaláljuk. Hozzávetőlegesen tíz méter magasságból tekintünk lefelé, a felénk eső (nyugati) oldalát szegélyező aquaeduct (vízvezeték) mellől. A környező terep részleteit összevetve világossá válik, hogy voltaképpen a város északi és déli domborulata közti mélyedésben fekszik.

Bár most csendes, és piaci sátrak sem zavarják a látványt, lefelé mozdulunk. A szintkülönbség következtében innen a tér egy egészen más arcvonását mutatja felénk – háttérben a várost keletről kísérő magasságos hegyláncolattal. A közepén csevegő szökőkút mellől megkíséreljük megörökíteni.

(Itt ütöttek volna átmenetileg tábornak a várost „megülő” őseink? Több ezeryien is elértek volna e természet alakította amfiteátrumban.)

Visszafelé fordulva az aquaeduct vonala és arányai fogják meg a tekintetet, s innen, lentről világossá válik, miért is kellett megépíteni: áthidalásával az imént említett két városrész vízellátását tartja vízszintben, egyensúlyban. Utóbb megtudjuk, hogy nem római eredetű. 1256-ban épült, erre egyébként a lábazatai közötti 21 gótikus boltív is felhívta a figyelmet.

Nem lehet kétséges: ahány ív, annyiféle kilátást próbálhatunk ki a „felső” szint felé.

A leglátványosabbaknak az északi oldaliak bizonyulnak: alóluk egy különös, látszólag féloldalra dőlt templomtorony és egy mellette emelkedő lépcsősor bukkan elő.

A hagyomány szerint 1290 táján építtette II. vagy Sánta Károly, nagy Lajos dédapja (és Árpád-házi Mária férje). A város díszre volt, ám szentélyét és oldalhajóját romba döntötte az 1706-os földrengés.

Amit látunk az a restaurált keleti bejárat. Szó szerint csak egy lépcsősor és az azt keretező falrészlet. Ajtónyílása nem vezet sehova, rácsozata mögül az egykori romok területére látni.

Ide feljutni különös élmény: a hat oszlop szegélyezte és egyébként is terjedelmes kapubélet lépcsőről lépcsőre egyre szélesebbre tágul ki előttünk, hogy a végén egészen közelről csodálhassuk meg lunettájában a Szűzanya – Szent Ferenc és Klára által közrefogott – színes freskóját.

Közben megtudjuk: ha a templom megmaradt főhajóját is látni akarjuk, meg kell kerülni a közbeeső háztömböt. A bejárat egy mellékutcából nyílik.

Utolsó pillantást vetünk az aquaeduct északi pilléreire, tövükben egy renaissance motívumokat idéző falikúttal. Dicsérjük meg rovátkált vályúját, fölötte a szörnyet mintázó köpőfejet és a középső felületet lezáró lunettát – az aragóniai ház koszorú övezte címe-rével és kétoldalt a koszorút megtámogató angyalokkal. Ám a „java”, a lényeg a félkörív tetején látható: egy szakállas férfeje, amely, illetve aki nem más, mint Solimo, Vergilius *Aeneis*ának társa és a város mondai megalapítója-névadója. (Íme a L’Aquilánál régebbi és „nemesebb” hagyomány, amely nem adja alább a római eredetnél! – Az emlékműnek is beillő alkotást egyébként 1474-ben emeltette Polidoro Tiberti da Cesena városkapitány.)

A ferences templom főhajójába már csak kötelességszerűen nézünk be. A barokká alakított térség igazolta vonakodásunkat. De kifelé fordulva, a bal oldali kijárat melletti feszület (utóbb tudjuk meg: közel hatszáz éves) minden korábbi fenntartást elsodort. A Keresztre feszített feketébe vont teste sokkolóan jaidult fel a gyász színével s panaszkodott maga nyelvén Krisztus erőszakos haláláról és áldozatáról. Ez azonban csak bevezető Jézus lábfejehez, fehérre csókoltt lábujjának látványához... Nem tudom levenni róla a szemem. Hány ezren térdepeltek itt az évszázadok során – könnyörögve és vigaszt keresve, zokogva és halálatat rebegve!

A napfény visszatérít a való világba. Néhány lépés után, a Szeptember XX. téren, Ovidius életnagyságú bronzszobrához érünk. Ez sem életvidámságot áraszt. A költő jobb vállára vetve peplumát, szomorúan és megtörtén tekint maga elé. Konstanza, a költő száműzetésének városa, az egykori Tomi román városatyái rendelték meg 1887-ben Ettore Ferraritól; aki másolatot is készíttetett róla, s azt Sulmonának ajándékozta.

A főutca következő terecskéje, amely az Angyali Üdvözletről (L’Annunziata) elnevezett épületegyüttesre kínál rálátást, akár didaktikusnak is mondható. A templom kívül-belül a barokkot mintázza, a hozzá csatlakozó egykori kórház homlokzata viszont kifogástalanul restaurált gótikus és reneszánsz ablakokat, illetve román bejáratot vonultat fel.

Mi az utóbbiból nyíló idegenforgalmi hivatalban töltekezünk fel térképekkel, ismeretekkel és prospektusokkal. Az egyik ajánlatra máris ráállunk.

Kocsink a várost keletről szegélyező hegy kanyarulatait követi, s hamarosan egy bájos emlékhelyen találjuk magunkat, amelyet a helybeliek Ovidius-forrásnak (netán Szerелеm forrásának) neveznek. Állítólag itt terült el a költő nyaralója. Éjszakánként – így a néphit – itt szerelmeskedett tündérekkel, talán még boszorkányokkal is. A merészebb változat szerint pedig egyenesen Augustus császár lányával – meg is van a száműzetés közérthető magyarázata...

A Morrone emelkedői azonban egy másik nevezetességhez is elvezettek, a Celestinusok rendjének kolostorához; ahová alapítójának, a L’Aquilában megismert V. Celestin pápának a személye miatt is érdemes belépünk.

Pietro Angeleri – ez volt az eredeti neve – ide vonul el huszonnégy évesen, az egyik sziklák közt megbúvó barlangba, amely ma is megtekinthető a föléje emelt apátsági templomban. Itt a környéken gyűjtötte össze remetetársait, akikből a Celestinusok rendje megalakult. S itt „fogadta” állítólag II. vagy Sánta Károlyt és fiát, Martell Károlyt, akik azzal győzködtek: az egyháznak tiszta és feddhetetlen vezetőre van szüksége, vállalja el a pápaságot. (Amit azonban – tegyük hozzá – nem bírt el a magányhoz és elmélkedéshez szokott egyénisége.) A pápák sorában ő volt az egyetlen, aki öt hónap múltán belátva, hogy nem tud fölébe kerülni az udvar intrikáinak és a világi pártharcoknak – önként és tiszta lelkiismerettel – lemondott a tiaráról és felszabadultan igyekezett – volna! – vissza az Abruzzók sziklái közé.

Utóda, a VIII. Bonifác néven trónra lépő Benedetto Caetani bíboros azonban – a „biztonság” kedvéért – a közeli Viesti várba záratta és rövidesen megölette. Orgyilkosa állítólag szöveget vert a fejébe! (A középkorban vágynak, és 1296-ot írunk!)